

IV. KRONIKA

Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji „Revisiting the Dark Legacies of Illiberalism”, Imre Kertész Kolleg Jena, 2–3 grudnia 2022 r.

W dniach 2–3 grudnia 2022 r. w Imre Kertész Kolleg, interdyscyplinarnym centrum badań nad historią Europy Środkowo-Wschodniej na Uniwersytecie Fryderyka Schillera w Jenie, odbyła się międzynarodowa konferencja „Revisiting the Dark Legacies of Illiberalism: Varieties of Constitutionalism and Legal-Political Practices in Post-Authoritarian Europe”. Organizatorzy konferencji, odwołując się do znanej historykom prawa książki *Darker Legacies of Law in Europe* z 2003 r.¹, postanowili rozszerzyć refleksję nad „ciemnym dziedzictwem” prawa na inne reżimy i regiony – przede wszystkim różne formy autorytaryzmu i faszyzmu w Europie Środkowo-Wschodniej i Południowej oraz komunizm. Uzasadnieniem tego zabiegu jest rozwój różnych nieoliberalnych form sprawowania władzy, zwłaszcza w byłych państwach bloku wschodniego. Konferencja stanowiła część projektu naukowego „Towards Illiberal Constitutionalism in East Central Europe: Historical Analysis in Comparative and Transnational Perspective”, realizowanego pomiędzy ośrodkami akademickimi w Jenie, Erfurcie, Pradze, Warszawie i Budapeszcie². Dwudniowe wydarzenie było okazją do zaprezentowania najnowszych badań prowadzonych na pograniczu historii najnowszej i prawa konstytucyjnego i zgromadziło przede wszystkim specjalistów tych dwóch dyscyplin, ale także socjologów i politologów. Interdyscyplinarność konferencji miała jednak nie tylko wymiar personalny, lecz również metodologiczny. Prelegenci w swoich podejściach łączyli podejścia socjologiczne, historyczne i teoretycznoprawne, a z perspektywy słuchacza trudno było na bazie samego wystąpienia rozstrzygnąć, jaka jest specjalność danego prelegenta. Tematyka konferencji, jak i poszczególne wystąpienia, były bardzo interesujące

¹ Ch. Joerges, N.S. Ghaleigh (red.), *Darker Legacies of Law in Europe: The Shadow of National Socialism and Fascism over Europe and Its Legal Traditions*, Oxford – Portland 2003.

² Więcej na temat projektu: <https://il-liberal.uni-jena.de/>.

z perspektywy naszego regionu i cieszy, że wśród referentów znalazło się wielu badaczy reprezentujących polskie ośrodki naukowe.

Konferencję otworzył jej gospodarz, dyrektor Imre Kertész Kolleg, Joachim von Puttkamer, który stwierdził, że agresja rosyjska na Ukrainie nie tylko diametralnie zmieniła sytuację polityczną, ale także potwierdziła doniosłość prowadzenia badań historycznych źródeł autorytaryzmu w Europie. Pierwszy panel „Authoritarian Constitutionalism in Interwar Europe and its Legacy” został otwarty przez Cosmina Cercela, reprezentującego Uczelnię Łazarskiego w Warszawie. Prelegent zwracał uwagę na niejednoznaczne związki między faszyzmem a konstytucyjnym porządkiem prawnym w Rumunii na początku XX w. Następnie Zachary Mazur (Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN w Warszawie) wygłosił referat pt. „Justifying the Authoritarian State: Constitutional Legitimacy in Interwar Poland”. Ukazał w nim źródła prawnej i pozaprawnej legitymizacji władzy Sanacji i nieoczywiste związki między konstytucjonalizmem schyłkowej II RP a wczesnej PRL. Jako ostatni w tym panelu wystąpił Antonio Costa Pinto (Universidade de Lisboa), który omawiając przykład salazarowskiej Portugalii, wskazywał na cechy faszystowskich porządków konstytucyjnych. Referaty zostały skomentowane przez Michela A. Wilkinsona, konstytucjonalistę z London School of Economics. Uczestnicy dyskusji twierdzili, że chociaż tradycyjnie przeciwstawia się autorytaryzm demokratycznemu państwu prawa, to wystąpienia – akcentując przywiązanie obu tych form sprawowania władzy do proceduralnie rozumianego legalizmu – dowodzą, że pomiędzy tymi formami rządów zachodzą bliższe związki, aniżeli mogłoby się to wydawać.

Drugi panel, dotyczący związków pozytywizmu i XX-wiecznych dyktatur, rozpoczęła Katharina Isabel Schmidt (Max-Planck-Institut Hamburg), wygłaszając referat „Reckoning with Radbruch: On Continuities and Ruptures in Modern German Legal History”. Następnie Naum Trajanovski (Uniwersytet Warszawski) przedstawił swoje badania nad wczesnym okresem działalności Stanisława Ehrlicha, w którym śledząc ewolucję jego poglądów jako redaktora „Państwa i Prawa”, określił go mianem nietypowego krytyka pozytywizmu i wąsko rozumianych specjalizacji prawniczych. Jako ostatni w tym panelu wystąpił Sebastian Martin (Universidad de Sevilla), wygłaszając referat pt. „Legal Thought and Judicial Authoritarianism. A Francoist Legacy in Today’s Spanish State”. Prelegent wskazał m.in., że brak rozliczenia się z zbrodniami reżimu Franco było efektem niedemokratycznego i zamkniętego charakteru sądownictwa w Hiszpanii, które zachowało personalną i instytucjonalną ciągłość. Komentujący wystąpienia Maciej Kisilowski (Central European University) zwrócił uwagę, że wszystkie wystąpienia w tym panelu wskazują na ambiwalencję w podejściu autorytarnych reżimów do prawa. Z jednej strony prawo w realiach autorytarnych jest łamane przez elitę sprawującą władzę w imię doraźnych politycznych korzyści, a z drugiej – wykladało się je na sposób formalistyczny i pozytywistyczny celem umocnienia autorytarnych rządów.

Drugi dzień rozpoczął się panelem „Institutionalizing Dictatorship”. Jako pierwszy wystąpił Derk Venema (Radboud University Nijmegen). Zaprezentował wyniki badań nad sądami najwyższymi w okupowanej w czasie II wojny światowej Europie. Następnie Ivan Sablin (Universität Heidelberg) wygłosił referat poświęcony roli parlamentu w Związku Radzieckim, podkreślając, że radziecki parlament służył raczej legitymizacji systemu, aniżeli był rzeczywistym ośrodkiem kształtowania i podejmowania decyzji politycznych. Jako ostatni w tym panelu wystąpił Jakub Szumski, reprezentujący Imre Kertész Kolleg w Jenie, który w referacie „Minimal Legality and the Road to Authoritarian Rechtsstaat in Poland (1945–1980)” przekonywał, że idea praworządności socjalistycznej została w Polsce zaadaptowana przez akademickich prawników do promowania idei sądowej kontroli administracji i pośrednio służyła próbom wprowadzenia państwa prawa bez wolności obywatelskich. Komentujący wystąpienia Ned Richardson-Little (Universität Erfurt) zwracał uwagę, że referaty przedstawione w tym panelu świetnie obrazują to, jak autorytarna władza była w stanie wykorzystać demokratyczne instytucje, aby uprawomocnić i umocnić swoją autorytarną władzę. To, co w mojej ocenie było wartością dodaną tego panelu, to zwrócenie zwłaszcza przez drugiego i trzeciego prelegenta uwagi na nieoczywisty charakter teorii państwa socjalistycznego, która nie miała charakteru opisowego czy normatywnego, a legitymizacyjny – jej celem było wyłącznie uzasadnienie status quo³.

Leila Brännström (Lunds Universitet) otworzyła panel poświęcony powojennym wizjom konstytucyjnym w Europie. W referacie poświęconym debatom w Szwecji pokazała, jak nieufność tamtejszych socjaldemokratów względem konstytucyjnego systemu *check and balances* obecna była co najmniej do lat 70. Następnie Jakob Rendl (Universität Wien) w swoim wystąpieniu pt. „Dark or Bright? European Constitutionalism and International Law in the Post-War Period” polemizował z przekonaniem, że natury traktatów tworzących Unię Europejską nie da się wyjaśnić w kategoriach prawa międzynarodowego, wymaga to raczej skorzystania z analogii do krajowych porządków konstytucyjnych. Według Rendla ograniczenie suwerenności państw członkowskich może być opisane za pomocą instytucji okupacji terytorium w cza-

³ Zwracałem na to uwagę w kontekście rodzimego dyskursu prawa konstytucyjnego w okresie PRL: W. Zomerski, *From the Facade to Solid Foundation? The Evolution of the Polish Constitutional Law Discourse in years 1944–1989*, Forthcoming in IMAGINE Paper No. 24 Workshop How Polish Constitutionalism Imagines Itself in Europe?, iCourts Working Paper Series No. 303, September 16, 2022, <https://ssrn.com/abstract=4220910>. Wydaje się przy tym, że dyskurs populistyczny w tym względzie wykazuje podobieństwo, co widać, jeśli zestawimy deklarowane przez populistów przywiązanie do suwerenności ludu z rzeczywistym umniejszaniem znaczenia legislatury i przesuwaniem ośrodka decyzyjnego w stronę władzy wykonawczej czy nawet poza konstytucyjny system organów państwowych. Rozwijam ten argument w: W. Zomerski, *Populism. What, where and why? Essay review of “Anti-Constitutional Populism”* ed. by A. Czarnota, W. Sadurski, M. Krygier (Cambridge University Press 2022), „Thesis Eleven” 2023, nr 175(1), s. 126–132, <https://doi.org/10.1177/07255136231169053>.

sach pokoju. Nicolas Sesma-Landrin (Université Grenoble Alpes) wygłosił referat pt. „An Open Constitution for a Closed Regime. The Legal Newspeak of Francoist Dictatorship”. Stwierdził, że konstytucjonaliści bliscy Franco opowiadali się za rozbiem konstytucji na kilka nadrzędnych aktów prawnych oraz czerpali inspiracje i wymieniali doświadczenia z krajami Ameryki Południowej i Azji. Komentator Sebastian Gehrig (University of Roehampton, London) zwrócił uwagę, że referaty poświęcone przypadkom Szwecji i Hiszpanii stanowią dobry punkt wyjścia do podważenia dominującej w dyskursie politycznoprawnym dychotomii liberalizm – illiberalizm.

Jako pierwszy prelegent w panelu „Cold War Legacies in Constitutional Law” wystąpił Mateusz Grochowski (Max-Planck-Institut, Hamburg), który analizował, jak zmieniało się rozumienie zasady swobody kontraktowej w Polsce na przestrzeni ostatniego wieku. Następnie Michał Stambulski (Erasmus Universiteit Rotterdam) i niżej podpisany Wojciech Zomerski (Uniwersytet Wrocławski) w wspólnym referacie zaproponowali w kontekście dyskusji o kryzysie rządów prawa w Europie Środkowo-Wschodniej określenie „konstytucyjny orientalizm”. Polega on m.in. na postrzeganiu konstytucjonizmów w regionie jako importu idei i instytucji z Zachodu, wbrew skomplikowanej historii jego rozwoju przed 1989 r. Podobne stanowisko zajął historyk Michał Kopeček z Czeskiej Akademii Nauk. W referacie „Rule of What Law? Legacies of Authoritarian Past and Liberal Constitutional Imagination in Post-Communist East Central Europe” zwracał uwagę, że upadek systemu socjalistycznego był nie tylko konsekwencją migracji zachodnich idei, ale także przemian w ramach samego tego systemu, w tym konstytucjonalizmu i myślenia o państwie. W tej perspektywie jego zdaniem okres od lat 70. do schyłku XX w. może być postrzegany jako wzrost znaczenia prawa kosztem polityki, natomiast obecne tendencje są reakcją na ten długotrwały trend. Obrady w ramach tego panelu zostały podsumowane przez socjolog Martę Bucholc (Uniwersytet Warszawski).

Ostatni, najbardziej współczesny panel „(Neo-) Liberal Constitutionalism and its Legacies in the Post-Liberal Age” rozpoczął Bob Roth (London School of Economics), który zwrócił uwagę, że Unię Europejską należy traktować jako projekt powstały w odpowiedzi na kryzys państwa dobrobytu w zachodniej Europie, który przypadł na lata 70. i 80. ubiegłego wieku. Następnie Przemysław Tacik (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie) w referacie „Legacy of Inoperativeness. On Certain Elective Affinities Between Socialist and Illiberal Legalities” zaproponował nowy sposób spojrzenia na podobieństwa pomiędzy różnymi formami nieoliberalnych rządów, a w szczególności między realnym socjalizmem a współczesnym iliberalizmem obecnym w Europie Środkowo-Wschodniej, w tym w Polsce i na Węgrzech. Prelegent wskazywał, że podobnie jak w czasach realnego socjalizmu, współczesny illiberalizm stara się podporządkować prawo polu politycznemu. W konsekwencji tym, co staje się wspólną cechą obu tych systemów, jest nieoperatywność prawa,

które przestaje być skutecznym regulatorem życia społecznego. Następnie panel został skomentowany przez Renatę Uitz (Central European University).

Na tym obrady się zakończyły. To, co moim zdaniem wyróżnia tę konferencję na tle innych wydarzeń o tej tematyce, było właściwe dla dyskursu naukowego i dojrzałe podejście do tematyki populizmu i postaw nieliberalnych. Choć prelegenci raczej nie kryli się ze swoim brakiem sympatii dla sukcesów polityków określanych mianem populistów, to byli zgodni co do tego, że skoro politycy ci odnoszą w warunkach demokratycznych instytucjonalne sukcesy, to wytaczana przez nich krytyka liberalnego status quo nie może zostać zignorowana i zasługuje na „poważne” potraktowanie⁴. Innymi słowy, jeśli demokracja liberalna ma przetrwać, to stanie się tak dlatego, że weźmie lekcję od populizmu i odpowie na jego krytykę, a nie dlatego, że po prostu zignoruje jego istnienie. Uczestnicy obrad odrzucali przy tym powszechne, ale mało satysfakcjonujące psychologizacyjne wyjaśnienia fenomenu populizmu⁵, dopatrując się przyczyn sukcesów populistów w przedpopulistycznym ładzie polityczno-prawnym (autorytarna spuścizna współczesnych reżimów politycznych, deficyty i ułomności demokracji liberalnej, niska partycypacja społeczna, nadużycia w sprawowaniu władzy przez samych liberalów) i w czynnikach społeczno-ekonomicznych (nierówności społeczne, globalizacja)⁶. Potwierdza to, że populizm jako zjawisko ontologicznie złożone musi być badany z wykorzystaniem wiedzy zakumulowanej przez różne dyscypliny, od historii, przez ekonomię i socjologię, na teorii i filozofii kończąc.

Wojciech Zomerski

Uniwersytet Wrocławski

ORCID: 0000-0001-5740-723X

DOI: 10.14746/cph.2023.1.14

⁴ Na temat tego, że populizm obnaża słabości demokracji liberalnej i świadczy o problemach w społeczeństwie, których wprawdzie sam nie jest w stanie (czy może raczej nie chce) rozwiązać, jednak zasługuje na poważne potraktowanie przez każdego liberalnego demokratę: N. Urbinati, *Me the People How Populism Transforms Democracy*, Cambridge, Mass. 2019.

⁵ Krytycznie na temat tego typu wyjaśnień dominujących w liberalnym mainstreamie: F. Furedi, *The Psychological Construction of the Illiberal Subject* [w:] A. Sajó, R. Uitz, S. Holmes (red.), *Routledge Handbook of Illiberalism*, New York 2021. Na ten temat zob. też: W. Zomerski, *Populism. What, where and why?...*

⁶ W tej narracji populizm przedstawia się raczej jako konsekwencję niż przyczynę demokratycznego osuwania się (*democratic backsliding*). Podobną linię argumentacyjną można dostrzec w: takich publikacjach, jak: P. Blokker, *New Democracies in Crisis? A Comparative Constitutional Study of the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania and Slovakia*, London – New York 2013; K. Muszyński, P. Skuczynski, *Rozwój i kryzys konstytucji społecznej. Przypadek samorządów zawodowych*, Warszawa 2020; M.A. Wilkinson, *Authoritarian Liberalism and the Transformation of Modern Europe*, Oxford 2021; A. Czarnota, W. Sadurski, M. Krygier (red.), *Anti-Constitutional Populism*, Cambridge 2022. Świadczy to jednocześnie o dojrzałości studiów nad populizmem, które nie zadawalają się (już) prostymi psychologizacyjnymi wytłumaczeniami fenomenu populizmu, a gotowe są do konfrontacji z niewygodną rzeczywistością.